

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:1. 2008

Storfurstendömet Finland 1809–1917

– dess autonomi enligt den nutida finska historieskrivningen

Av Aleksander Kan

Finland är Sveriges viktigaste grannland till följd av flera välkända faktorer: sitt förflutna som rikets östra hälft, sin urgamla finlandssvenska minoritet, den mycket yngre men betydande finska minoriteten i Sverige, en numera likartad internationell politik (militärt alliansfri medlem i EU) och sist men icke minst sin långa gräns och sina mångsidiga förbindelser med Ryssland, den historiskt och geopolitiskt alltjämt viktigaste stormakten i Nordeuropa. Därför är relationerna mellan de båda östliga grannarna livsviktiga för Sverige fastän detta förhållande ofta har negligerats av den nationalistiska rikssvenska historieskrivningen.¹ Ett ryskt hot mot svenska Finland var från 1200-talet till 1809 liktydigt med ett hot mot själva Sverige. Därför finns det en säkerhetspolitisk ödesgemenskap mellan det hotade Finland och det skyddade Sverige.²

Den rikssvenska opinionen behöll efter Finlands avträdande till Ryssland 1809 ett beständigt intresse för storfurstendömet status, faktiskt och rättsligt, inom det ryska imperiet. Detta intresse motiverar den nedanstående översikten. Den avser inte att behandla den ryska tiden 1809–1917 som sådan, men dess belysning och täckning genom Finlands historiker, till övervägande del finskspråkiga. De primära frågorna är om det skett några förändringar efter den historiska försoningen med den östliga grannen – det vill säga efter andra världskriget – och om det tillkommit något nytt efter upplösningen av det sovjetiska imperiet, då också den så kallade vänskaps- och bi-

1. Jfr finlandssvensken Emerik Olsoni, "Nationalstatens idé och dess inverkan på svensk historieskrivning om Finland", *Nordisk Tidskrift* 1966, s. 71–81.

2. Tapani Suominen & Anders Björnsson (red.), *Det hotade landet och det skyddade: Sverige och Finland från 1500-talet till våra dagar. Historiska och säkerhetspolitiska betraktelser*, Stockholm 2002.

Aleksander Kan, f. 1925, professor emeritus i historia, hedersdoktor vid Uppsala universitet. Kan har sedan 1964 skrivit flera böcker om Sveriges och Skandinavien historia, som givits ut på ryska, svenska, norska, finska, ungerska, tjeckiska och tyska. Av hans senare arbeten kan nämnas *Sverige och Ryssland – ett 1200-årigt förhållande* (1996) och *Hemma bolsjevikerna: den svenska socialdemokratin, ryska bolsjevikerna och mensjevikerna under världskriget och revolutionsåren 1914–1920* (2005).

Adress: Norrtäljegatan 6b, 753 27 Uppsala

E-post: aleksander.kan@hist.uu.se

ståndspakten från 1948 ersattes med ett rysk–finskt fördrag 1992 om gott grannskap och samarbete.

Svaren skall sökas både i finländska historiografiska verk och, framför allt, i nyare finska studier av själva autonomitiden. God hjälp har kommit ur standardverket om finländsk historieforskning av Päiviö Tommila (1989).³ Som direkta föregångare till denna uppsats tjänar de finlandssvenska översikterna av Sune Jungar (1984) och Henrik Meinander (2006) samt den större och mera populärt hållna boken av Timo Vihavainen (1991), som behandlar den så kallade finlandiseringsperioden och såväl finska som sovjetiska framställningar av den ryska tiden.⁴ Även inledningarna till nyare konkreta studier om Finlands ryska tid beaktas.

Som bekant är den nationella historieskrivningen i Finland mycket yngre än i egentliga Skandinavien, och den uppstod först under senare delen av 1800-talet. Därefter växte den finländska, särskilt den finskspråkiga, historieskrivningen med desto större fart. Folkopinionen i det sedan 1918 självständiga och sovjetfientliga Finland påverkades, för att inte säga präglades, av det blodiga inbördeskriget samt av den på sikt farliga kommunistiska grannen i öst. Bägge företeelserna drev den första republikens historiker – både finska och finlandssvenska – åt höger, och högerdriften skärptes ännu mera av vinter- och fortsättningskriget. Den historiografiska utvecklingen efter de båda finska militära bakslagen 1940 och 1944 skilde sig väsentligt från de radikala omvälvningar som ägde rum i andra besegrade stater. Finland led bakslag, ej ett fullständigt nederlag. En av romanens hjältar i Väinö Linnas klassiker *Okänd soldat* tecknar fortsättningskrigets bokslut med dessa ord: "Socialistiska rådsrepublikernas förbund vann, men det lilla sega Finland kom in som god tvåa."

Landet blev två gånger förskonat från främmande ockupation och undvek förvandlingen till en folkdemokrati av centraleuropeisk typ. I stället uppmuntrades, mildt sagt, landets elit att välja den så kallade Paasikivi-linjen – ett begränsat försvarssamarbete med segrarmakten och bibehållande av "kapitalismen" med alla dess biverkningar. Linjen upprätthölls under *horribile dictu* Stalins sista år och belönades efter ledarskiftet i Sovjetunionen och i Finland,

3. Päiviö Tommila, *Suomen historiankirjoitus: tutkimuksen historia*, Borgå 1989.

4. Sune Jungar, "Autonomins gränser: Finlands ställning i det ryska imperiet – centrala drag i modern historiografi", i *Från vän till vän: festskrift till Olof Mustelin – historiker och bibliotekarie – på hans 60-årsdag*, Åbo 1984, s. 151–167; Henrik Meinander, "Ryska tiden i dag: en forskningsöversikt", i *I trädgården, i biblioteket, i världen: festskrift till Rainer Knäpas den 19 februari 2006*, Helsingfors & Stockholm 2006, s. 179–191; Timo Vihavainen, *Kansakunta rähmällään: Suomettumisen lyhyt historia*, Helsingfors 1991.

det vill säga under Chrusjtjev och Kekkonen, med ryskt överseende och betydande eftergifter. Därför underlät de finska historikerna under den så kallade farliga efterkrigstiden (*hirmuiset, vaaran vuodet*) att byta såväl sina ideologiska grundpositioner som sin ledarkader. Det räckte, enligt Tommilas väl avvägda ord, med utrensning av överdriven nationalism och med praktiserandet av större objektivitet. Ungefär fram till 1960-talets början angavs tonen inom historiefacket av de äldre, i grund och botten konservativa historikerna: Einar W. Juva, Eirik Hornborg, Eino Jutikkala, Arvi Korhonen och dylika. Detta gällde för övrigt, *mutatis mutandis*, för den rikssvenska historieskrivningen under de första efterkrigsåren.

Vid framställningar av den ”ryska parentes”, inklusive den finländska autonomin, nöjde sig alltså de äldre historikerna med att stryka eller mildra vissa ryssfientliga utfall. En revision började i huvudsak först omkring 1960 och företogs inte i nederlagets eller den ideologiska helomvändningens tecken, utan i den glada känslan av landets allt förmånligare internationella läge och snabbt förbättrade relationer med supermakten Sovjetunionen. Den eventuella omvärderingen av den finländska autonomihistorien förbehölls den ovannämnda konservativa kohortens elever, i huvudsak födda på 1930-talet. I motsats till sina jämnåriga kolleger i Warszawapaktens stater tvangs dessa unga män inte att distansera sig från sina älskade lärare och förblev uppenbara och ibland ivriga tillbedjare av de krigstida statsmännen, både Manerheim (vars museum man vårdade i Helsingfors) och de så kallade krigsansvariga, Ryti och Tanner med flera (bl.a. fanns en informell Tanner-förening för doktorander i Helsingfors).

Samtidigt påverkades den yngre historikergenerationen av Kekkonens långvariga sovjetvänliga presidentskap 1956–1981. Relationerna mellan storfurstendömet och den ryska metropolen, mellan Finland och S:t Petersburg, kom att studeras på nytt. Det växande vetenskapliga intresset för Finlands ”ryska sekel”, dess början och slut, dess obeständigheter, dess reformer och kriser, var dock minst av allt ideologiskt, utan strängt akademiskt och sakligt. Man tog då mycket större hänsyn till tsarhovets handlingsmotiv, man lärde sig det länge avskydda ryska språket och bekantade sig med ryska primärkällor, arkivinstitutioner och historiker – i första omgången exilryska, borgerliga och slutligen även sovjetiska, det vill säga i grunden kommunistiska. Allt oftare åkte historikerna åter, som före 1918, med tåget till det gamla S:t Petersburg numera Leningrad, och sedan till Moskva.

I det följande presenteras kort och i kronologisk följd vissa finländska

forskare, mestadels Helsingforshistoriker, vilka från och med 1960-talet gjorde sig bemärkta tack vare sina studier av den ryska tidens början, utveckling och avveckling. Den nämnde Päiviö Tommila, senare Helsingforsuniversitetets rektor, fördjupade i sin avhandling från 1962 kunskapen om Finlands ursprungliga politiska situation efter den ryska erövringen, om den uppifrån unnade autonomin och, mest ingående, om den nya kejsarryska besittningens internationella läge under Napoleonkrigens slutfas.⁵ Arvi Korhonens elev Tuomo Polvinen, också vid Helsingfors universitet, försvarade samtidigt den förmodligen första västliga avhandlingen tillägnad Rysslands roll och militära planer under utbyggnaden av de finska järnvägarna före det första världskriget. Boken behandlade den så kallade andra förtrycksperioden i Finland, från 1907 och framåt. För första gången bland finska historiker påvisade den unge forskaren Polvinen strategiska motiv bakom den ryska inskränkningen av Finlands grundlagar och framhöll inte minst den allierade franska diplomatin som en ivrig pådrivare av järnvägsutbyggnaden.⁶

Den sällsynt produktive Polvinen tog också (vid sidan av sina påbörjade studier i de allierade stormakternas inställning till Finland under fortsättningskriget) i sitt nästa verk upp ett ömtåligt ämne, nämligen den ryska revolutionens 1917–1920 betydelse för Finland.⁷ Den finska pressen lovprisade nästan enstämmigt författarens objektivitet och saklighet. ”Tuomo Polvinens verk är varken en röd eller vit historia. Detta är historien, som varken kan vridas eller bestridas.”⁸ För första gången anlidade en borgerlig finsk historiker inte bara sovjetryska primärkällor, inklusive material efter Lenin, Trotskij och Stalin, utan stödde sig i flera fall på sovjetryska studier. Polvinen beklagade den länge ”härskande muren av ömsesidigt misstroende mellan Sovjetunionen och Finland”. Han utforskade – 1971 kom det andra bandet ut – rötterna till detta långvariga misstroende, ”utan att undvika smärtsamma skärningar, uppklarande [dessa] med villkorlös objektivitet”.⁹

5. Päiviö Tommila, *La Finlande dans la politique européenne en 1809–1815*, Helsingfors 1962. Internationellt mindre beaktad blev den ryskspråkiga avhandlingen i samma ämne trots sitt bredare ryska arkivaliska underlag: Ivan Käiväräinen, *Mezhdunarodnye otnosjenija na severe Jevropy v natjale 19 veka i prisojedinenije Finljandii k Rossii v 1809 godu* (De internationella relationerna i norra Europa i början av 1800-talet och Finlands anslutning till Ryssland 1809), Petroskoi 1965.

6. Tuomo Polvinen, *Die finnischen Eisenbahnen in den militärischen und politischen Plänen Russlands vor dem ersten Weltkrieg*, Helsingfors 1962.

7. Tuomo Polvinen, *Venäjäjän vallankumous ja Suomi 1917–1920*, 1–2, Borgå 1967–1971.

8. Polvinen, 2, 1971, skyddsomslaget.

9. Polvinen, 1, 1967, förordet.

Polvinens grundläggande arbeten fick officiös karaktär. Detta blev uppenbart under det andra finsk-sovjetiska historikersymposiet 1969 i Moskva (där denna artikels författare för första gången lärde känna sina finska kolleger). Den blandade arbetsgruppen för historia blev då skapad inom den finsk-sovjetiska vetenskaplig-tekniska samarbetskommissionen. Dess första finska medordförande var Pentti Renvall, ryskspråkig representant för den äldre historikergenerationen. Ett regelbundet samarbete i form av symposier och senare även mer specialiserade seminarier i ekonomisk historia, ledde till ett brett kunskapsutbyte utan att ändra bägge sidors grundåsikter. Polvinen avslutade till exempel den första delen av sin revolutionshistoria med solidaritetsyttringar gentemot den västliga sovjetologin och särskilt denna forskningsinriktnings dåvarande förstanamn, Harvardprofessorn Richard Pipes.¹⁰

Tommila och Polvinen hade lyckats att montera ned mellankrigstidens, den första republikens, historiografiska isolationism och satte in det finländska storfurstendömets början och slut i deras respektive internationella ramar: den franska revolutionen, med Napoleon som dess arvtagare, och den ryska, med Lenin som dess ledare.

Den tredje i den färgstarka ”musketörsfalangen” var den utanför Finland och framför allt i Sverige mest kände: Matti Klinge. Han satte upp ett ambitiöst mål: att idéhistoriskt binda samman hela den ryska tiden med hjälp av sin finska studenthistorik från 1828 till 1960.¹¹ Det var först i Åbo och sedan vid det nya Kejsarliga Aleksanders universitetet i Helsingfors som både kadern bakom och idéerna kring det kommande finska nationella genombrottet smiddes. Klinge täckte med sin universitetshistoria utvecklingslinjerna i Finlands idéhistoria under halvannat århundrade. På denna centrala och kvalitetsmässigt yppersta grundval – med den finlandssvenske diktaren Runeberg som en sorts brännpunkt¹² – kunde Klinge sedan elegant teckna den skiftande finska inställningen till kejsarriket och ryssarna ”mellan Bernadotte och Lenin” och ”från lojalism till rysshät”.¹³ Tack vare dessa finskspråkiga böcker, utgivna också på Finlands andra officiella språk, degraderades rysshätet från en sorts nationell fix idé till en tids- och situationsmässigt betingad och begränsad företeelse.

10. I sina memoarer har Pipes med visst fog presenterat sig själv som sovjetkommunismens historiografiska dödgrävare: Richard Pipes, *Vixi: memoirs of a non-belonger*, New Haven 2003.

11. Svensk översättning: Matti Klinge, *Studenter och idéer: studentkåren vid Helsingfors universitet 1828–1960*, 1–4, Helsingfors 1969–1979.

12. Se Matti Klinge, *Runebergs två fosterland*, Helsingfors 1983.

13. Orden inom citationstecken är titlarna på två av Klings svenskspråkiga artikelsamlingar från respektive 1975 och 1988.

Osmo Jussila och storfurstendömetts politiska historia

Därmed närmar vi oss översiktens huvudperson – historikern som ägnat sitt drygt halvsekkellånga arbetsliv åt den finländska autonomins historia i dess helhet. Jag avser Osmo Jussila, född 1938, numera professor emeritus i politisk historia vid Helsingfors universitet. Jussila var ursprungligen elev till den store agrarhistorikern Eino Jutikkala. Hans andre handledare och direkta föregångare var dock den blott något äldre Keijo Korhonen, senare högtstående UD-tjänsteman, känd mest för sina studier om de finsk-sovjetiska relationerna under 1920-talet. Korhonen disputerade 1963 i Åbo med boken om Finlands första högsta förvaltningsorgan: Kommittén för finska ärenden, 1811–1826. Han beskrev tjänsteadeln som sammansatt av sanna patrioter, som de första bärarna av den nya nationella andan oaktat deras ivriga anpassning till den ryske storfurstens, det vill säga tsarens, önskemål och förväntningar.¹⁴

Jussilas doktorsavhandling, samtliga hans övriga böcker och de flesta artiklarna har samma målmedvetna inriktning. Storfurstendömet Finlands status inom det ryska kejsarriket är numera mycket bättre känd både hemma och i utlandet tack vare Jussilas insatser, nyligen genom den kollektivt författade kursboken *Finlands politiska historia 1809–1999*, som utgivits på finska, svenska och ryska.¹⁵ I det följande skall vi se närmare på den ofta omdebatterade forskaren. Arbetet underlättas av en särskild omständighet: för närmare fyrtio år sedan recenserade jag Jussilas avhandling ”Finlands grundlagarna enligt den ryska och finländska tolkningen 1808–1863”.¹⁶

Förutom avhandlingen och kursboken har Jussila utvecklat sina ståndpunkter i ytterligare tre större arbeten. Boken ”Nationalismen och revolutionen i rysk-finska relationer 1899–1914” från 1979 tog upp det kritiska skede som låg mellan de bägge tsarryska angreppen mot Finlands autonomi och med den ryska revolutionen 1905–1907 däremellan.¹⁷ I sin kortaste och mest lättillgängliga bok, ”Från provins till stat: den finska statens födelse” från 1987, förmedlar Jusilla den vunna helhetsbilden till en bredare finskspråkig läse-

14. Keijo Korhonen, *Suomen asiainkomitea: Suomen korkeimman hallinnon järjestelyt ja toteuttaminen vuosina 1811–1826*, Helsingfors 1963.

15. Osmo Jussila, Seppo Hentilä & Jukka Nevakivi, *Finlands politiska historia 1809–1999*, 2 omarb. uppl., Esbo 2000.

16. Osmo Jussila, *Suomen perustuslait venäläisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan 1808–1863*, Helsingfors 1969; rec. i *Istorija SSSR*, 5/1970, s. 223–225. Avhandlingen nytrycktes 1981, ett vittnesbörd om dess beständighet.

17. Osmo Jussila, *Nationalismi ja vallankumous: venäläis-suomalaisissa suhteissa 1899–1914*, Helsingfors 1979.

krets.¹⁸ Det av Jussila utforskade ofantliga materialet, tryckt och otryckt, särskilt för det mest innehållsrika halvseklet 1863–1914, lades till grund för slutresultatet, den stora syntesen utgiven 2004.¹⁹ Det digra, men samtidigt relativt lättlästa och generöst illustrerade verket utgör denna artikels direkta föremål.

Jussilas uppfattning och huvudpoäng kommer *in nuce* till uttryck i bokens omslag med titeln, ”Storfurstendömet Finland 1809–1917”, och färgbilderna: storfurstarnas tron i Finland och det ryska kejsarvapnet. Den nationella utvecklingen 1809–1917 rekonstrueras som en beståndsdel av det ryska imperiets politiska utveckling.

Jussila vederlägger den sekelgamla men ännu gängse förskönande bilden av en finsk autonomi född under Borgå lantdag våren 1809 såsom en Minerva ur Jupiters huvud, av ett Finland förenat med Ryssland endast genom storfurstens, det vill säga tsarens, person. ”Den väsentliga frågan var innerst och ytterst, om Finland inom det ryska riket hade varit en särskild statlig bildning (*erillinen valtio*) eller inte? Ur denna grundfråga följde sedan allt annat.” (s. 16f.²⁰) Hans svar är bekräftande, men ändå starkt nyanserat: den finska staten, förvisso utan suveränitet (*suvereenittoma valtio*, s. 798), kom till stånd gradvis och på krokiga vägar, och framgången var aldrig säker eller på förhand given. De så kallade konstitutionalisterna och deras utländska meningsfränder både i väst och i öst, och även inkluderande de ryska socialdemokraterna,²¹ överbetonade landets unika och avskilda position i kejsarriket. Det som faktiskt förenade Finland och Ryssland, de administrativa rutinernas sammanflätning, har före Jussila aldrig eller nästan aldrig beretts plats i den traditionella finska historiebilden. Enligt Sune Jungars träffande uttryck hade huvudfrågan för de rättslärdade finska konstitutionalisterna och deras utländska, främst ryska och svenska, beskyddare varit inte ”huru sakerna i verkligheten förhöll sig utan huru de *borde* vara”.²² Jussilas viktiga bidrag är att visa på skillnaden mellan idealbild och verklighet, på doktrinen som stridsvapen.

Finlands statsrättsliga läge efter den ryska erövringen var i ständig och reversibel rörelse, i förändring från en förvisso privilegierad provins till en

18. Osmo Jussila, *Maakunnasta valtioksi: Suomen valtion synty*, Borgå 1987.

19. Osmo Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917*, Helsingfors 2004.

20. Alla sidhänvisningar i den följande texten är till Jussilas huvudverk *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917*, 2004. Översättningarna är mina egna.

21. Jfr den unge Vladimir Lenins alldeles liberala artikel från 1901: ”Protest av det finländska folket”, i *Valda verk i tio band*, 1: 1894–1901, Moskva & Göteborg 1980, s. 530–534.

22. Jungar 1984, s. 167.

självständig stat. Förändringen omfattade två olika men lika viktiga sidor: storfurstendömet faktiska ställning inom det ryska riket och det finska medvetandet eller självuppfattningen (*Suomen idea*). Den senare föreställningen föregick, liksom hos flera andra statslösa minoritetsfolk i Europa, den verkliga självständigheten. Här får för övrigt Jussila ett utmärkt stöd i tjecken Miroslav Hrochs uppmärksammade studier av de små europeiska folkens nationalism.²³ Idealet föregrep verkligheten och bidrog till dess förändring.

Jussila gör i och för sig fina iakttagelser om det finska självmedvetandet under den ryska tiden, då invanda begrepp och ord fylldes med nya innebörder. Hans älsklingsbegrepp är *ajans henki*, tidens ande eller *Zeitgeist*, med andra ord den i respektive samfund förhärskande opinionen – sådana idéer som fått genomslag hos hela folket eller enskilda delar därav. Sin nya bok skulle Jussila själv gärna ha kallat ”Ryssland inför Finlands statsidé” (*Venäjä ja Suomen valtiosaate*, s. 17). Han har följt *Suomen idea* och dess framväxt genom flera generationer av 1800-talets finska skribenter. Dock negligerar han demonstrativt sådana sociala och nationella intressen som föranlett bestämda grupper i storfurstendömet att föredra en idé och förkasta en annan. Jussila undviker klass- och skiktbegrepp.²⁴ Ickespecialisten har svårt att inse i vems hjärna Finlands-idén föddes. Var den Aleksander I:s eller hans rådgivares påhitt? Hade den från början någon nationalitet? Om den var svensk, när förfinskades den? Man frestas att citera Geijers ord om Anjalaseparatisterna som ”det finska magnatskapet”.²⁵ Bokens idéhistoriska avsnitt tillgriper språkbruket i det tyska 1800-talet och kunde ha skrivits av Snellman, Yrjö-Koskinen eller för den delen av den rysk-finländske historikern Georg Forstén (1857–1910).²⁶ Vissa idéhistoriska rader hos Jussila låter rätt gammalmodiga.

I inledningen till *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917* beskriver Jussila verket som både summering och nytolkning. Det har skrivits ”på frihand och med stöd i minnet” (s. 15f.). Litteratur och källor av lättillgänglig art har anlitats då minnet inte räckt till; i tvistefrågor har författaren återvänt till

23. Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Prag 1968; Miroslav Hroch, *Das Europa der Nationen: die moderne Nationsbildung im historischen Vergleich*, Göttingen 2005.

24. Påverkan från Jussila märks i en liten rysk-karelsk lärobok i finsk idéhistoria: Irina R. Takala, *Finlandskaja linija: otjerki istorii natsionalnoj mysli Finlandii*, Petrozavodsk 2006.

25. Erik Gustaf Geijer i *Litteraturbladet* 1838, cit. i Jussila 2004, s. 314.

26. Jfr min ryska uppsats: Aleksander Kan, ”Georg August Forstén: litjnost i zhiznennyj put’”, *Turun historiallinen arkisto* 31, 1976, s. 33–57.

arkiven. Trots hyllmeter av publicerade skrifter, inklusive de egna, behövs enligt Jussila en nytolkning. Behovet förklaras inte minst med frånvaron i finsk forskning före hans egen av jämförelser mellan Finland och de övriga autonomierna inom det ryska kejsarriket. Endast komparationen gör det möjligt att bestämma Finlands relativa plats inom det ryska imperiet och förklara den säregna finska utvecklingen (särsk. s. 27–43). Inom den internationella Finlands- och Baltikumforskningen var det faktiskt i Jussilas spår som sådana jämförelser kom till.²⁷ Jussila distanserar sig från sina föregångare, vilka förbisåg anakronismens fara och betraktade det förflutna utifrån senare erfarenheter. Han förordar att man närmar sig det förflutna liksom bakifrån och försöker se utvecklingen med de samtidas ögon och utan hänsyn till senare utveckling.²⁸ I det finska fallet är det till exempel felaktigt att betrakta den ”sovande autonomin” under Nikolaj I i ljuset av 1860-talet, då ”Finlands statsanda” (*valtioaate*) föddes. Jussila motsätter sig slutligen att man framhäver historiens ”förmenta nödvändighet” under förbiseende av tillfälligheterna, av de icke förverkligade alternativen (*vaihtoehdot*).

Perioden 1808–1855

Bokens första del heter ”Provinsen” (s. 46–257) och motsvarar Jussilas avhandling från 1969. Det var just om den finländska patriarkaliska ”provinstiden” som den unge doktoranden Jussila gjorde sina första viktiga upptäckter. Finlands påtvingade anslutning till Ryssland 1808–1811, krönt med det sydöstra Gamla (ryska) Finlands anslutning till det Nya (före detta svenska), liknade enligt Jussila vilken rysk erövring som helst (s. 47–80). Därför fanns det ursprungligen också förryskningsplaner för storfurstendömet centralförvaltning. Dock avstod man i den ryske reformvännen statsrådet Speranskijs anda från dylika planers förverkligande – ”provinsen” tog därmed sina första steg mot att bli en statsbildning. Det var bland de finländska byråkraterna i rysk tjänst som det urgamla svenska begreppet ”Finland” fick en ny bärkraft, och *Suomen idea* föddes. Medan Finland allt mer avlägsnades från Sverige och anknöts till Ryssland (rubel som valuta, ryska som kanslispråk bredvid svenskan, huvudstaden förflyttad från Åbo till Helsingfors etc.), började både

27. Det var också Jussila själv som från ryska översatte och kommenterade det finska kapitlet i den ansedda studien ”Rysslands statsrätt” av den liberala tsarryska juristen Boris Nolde (1911, finsk utg. 1981).

28. Jag fick samma tankar när jag läste vissa recensioner av min egen bok *Hemmabolsjevikerna*, senast i *Scandia* 2006:1.

civila och militära ståndspersoner liksom akademikerna att tänka på landets nya läge och utsikter. Paradoxalt nog fördes idédebatten under 1820- och 1830-talen utanför själva Finland, i det mycket friare Sverige (s. 132–175).

Finlands förvaltningsautonomi utvecklades vidare även efter 1811 och inte minst under den ultrakonservativa Nikolaj I. Till och med de icke infödda generalguvernörerna Zakrevsij, Mensjikov och Berg, 1823–1861, bevakade storfurstendömetts särställning inom det allt mer likriktade kejsarriket. Finland förblev en symbios av ett generalguvernement och en stat (*valtio*), självklart utan suveränitet (s. 232–256). Jussila bestrider den bild som gavs av tsartidens finska jurister. I stället för att se Finland som förvaltad av dessa ”endast tillsammans med storfursten, utan ryska förvaltningsorgan”, slår Jussila fast, att ”vid förberedande av både gemensamma och särskilt riksomfattande ärenden [vilka berörde Finland], befann sig dess tjänstemän i ett allt tätare och livligare umgänge med ryska ämbetsverk” (s. 254).²⁹ Redan före det ökända februarimanifestet 1899 spelade ryska regeringsorgan, både riksrådet och ministerier, en central och bestämmande roll vid förberedelsen av gemensamma lagar; mycket ofta fick finska föredragande foga sig, fastän generalguvernören och statssekretären ivrigt hade stött finländska ståndpunkter inför de ryska statsorganen (s. 254).

De ryska arkivhandlingarna 1808–1809 angående Finlands erövring och förening med kejsarriket visar att Jussila har rätt. Jag har nyligen studerat samlingen (ryska: *fond*) av utrikesministerns kansli i Arkivet för Ryska imperiets utrikespolitik (Moskva, rysk förkortning: *AVPRI*). Detta fransk- och ryskspråkiga material nyttjas sällan av finska forskare, fastän det blivit delvis tryckt i en stor och fortlöpare rysk aktupublikation.³⁰ Här räcker det att framhäva följande: i de kejsarryska handlingarna under åren 1808–1809 kallas den nya erövringen enbart ”land” (*zemlja*) eller ”områden” (*oblasti*, i pluralform), och dess invånare kallas för ”Ryska rikets undersåtar”. Motsvarande termer i franskspråkiga dokument är *province*, *peuple*, mera sällan *pays* och *nation*. Orden *autonomie* och *autonome* saknas helt, precis som det ryska *avtonomija*, som kom i bruk först långt senare och som ännu inte nämns i

29. För upplysning åt den eftertänksamme läsaren citeras här Jussilas åtskillnad mellan bägge sorts lagar: ”I beredningen av gemensamma lagar intog den finska och ryska parten relativt likvärdig ställning”, andra slags lagar – d.v.s. riksomfattande – var ”sådana, i vilkas förberedelse den ryska parten hade en klart bestämmande ställning”; Jussila 2004, s. 232.

30. *Vnesjnaja politika Rossii 19 i natjala 20 veka: dokumenty rossijskogo ministerstva inostrannyh del*, (Rysslands utrikespolitik under 1800- och början av 1900-talet: dokument från det ryska UD), 1:4, Moskva 1960.

Vladimir Dahls berömda storryska lexikon från 1860-talet (första upplagan). Under dessa första ryska styrelseår i Finland rörde det sig först och främst om "bevarandet av svenska tiders rättigheter och friheter", om "den borgerliga friheten", om den lutherska konfessionen och ståndsprivilegier, "för så vitt dessa icke stod i opposition mot Imperiets intresse".³¹

Perioden 1856–1917

Bokens andra och mer omfattande del, "Staten" (s. 257–770), omfattar ett 15 år längre tidsavsnitt än den första och är frambringad av en mogen forskare. Sina nyvunna resultat och insikter presenterade Jussila under 1970–1990-talen i talrika artiklar, även på svenska, tyska och engelska. Mot bakgrund av egna forskningsresultat formulerade han för cirka 20 år sedan ett slags program och räknade upp olösta eller otillräckligt belysta frågor i Finlands förvaltningshistoria.³² Jussila föreslog att vissa delstudier skulle genomföras, särskilt om generalguvernörsinstitutionen, om ministerstatssekreteraren, om senaten och om kejsarmaktens ställning i Finland.

Generalguvernörernas roll som länk till rikets myndigheter och inte minst deras kansli och dess verksamhet i förhållande till föredragningssystemet i S:t Petersburg är otillräckligt utredda frågor. Hur och varför växlades generalguvernören in på stickspår? Samma fråga kan appliceras på ministerstatssekreteraren och hans sekretariat vid seklets slut. Hur förmedlade statssekreterarna "bilden av Finland som ett separat förvaltningsområde, rentav som en stat" till kejsarna? Bättre utforskad har den tredje huvudlänken i centralförvaltningen varit, senaten. Dock pekade Jussila på en öppen fråga: "Hur utvecklades en liten nyerövrad provins' lilla regeringskanselj" så småningom till "en modern, nästan parlamentarisk, 'ministär'"? Slutligen efterlyste han mera forskning om de ryska "kejsarna som ledare för den autonoma staten Finland", särskilt om deras interventioner i lagberedningen.

Också i denna verkets andra och större del är Jussila sparsam med beskrivningar av själva förvaltningsreformerna. I stället koncentreras framställningen på reformkommittéernas inre beredningsarbete, på tvister och intriger bakom kulisserna och på de första ryska reaktionerna inför "den plötsliga vändningen" 1861 – det vill säga förberedelsen och, för första gången sedan 1809, sammankallandet av lantdagen i september 1863 (s. 270–283). Det som först och

31. *Dela* (filer) 12632–12636, *opis'* (förteckning) 468, *fond* (samling) 133, AVPRI, Moskva.

32. Osmo Jussila, "Forskningsfrågor rörande storfurstendömet Finlands centralregering", *Historisk tidskrift för Finland* 1986:2, s. 293–300.

främst intresserar Jussila är som sagt den till synes oväntade början på Finlands förvandling "från statligt embryo till färdig stat" (s. 370–441). Processen skedde i ständigt kamp mellan reformanhängare och reformmotståndare i senat och lantdag, och mellan Aleksander Armfelts ministerstatssekretär uppbackad av den återupprättade (s.k. Andra) Kommittén för finska ärenden i S:t Petersburg å ena sidan, och generalguvernörerna Berg och Rokasovskij samt den ryska rådgivande Ministerkommittén å den andra. Alltsammans avgjordes i slutändan av själve den nye kejsaren Aleksander II (s. 283f., 329f.).

Behärskandet av både de finska och de ryska källorna samt ingående kunskap om särskilt de ryska aktörernas handlingar, tillåter Jussila att upptäcka nya sidor av striderna och deltagarnas positioner. Ett exempel är hur opinionen styrdes i de båda länderna (s. 313–328), vilket försumrats av hans både finska och ryska föregångare. Till skillnad från äldre finska och än mer ryska historiker, men i anslutning till sin andre lärare Keijo Korhonen, beaktar Jussila hur finska ämnen belystes i den ryska pressen. Han är väl förtrogen med kejsaren Aleksander II:s inställning till den från finskt håll påbörjade underrättelsen av de ryska läsarna om Finlands författning – något som det övriga kejsarriket saknade – och förändringarna i denna (s. 458f.).

Parallellt med detta visar bokens centrala kapitel de avgörande förändringarna i det finska självmedvetandet under reformårtionerna. Det var under 1870- och 1880-talen som den rikssvenske Finlandsvännen medicinprofessor "Hwassers fantasier skrevs in i historien" (s. 304), och det var då som Finlandsidén tog folket i besittning och blev en materiell kraft. Därvid gjorde helt olika enskilda företeelser ett starkt intryck på finska sinnen. Det var framför allt tungt vägande kännetecken på ett eget statsväsende: den egna valutan, tulltarifferna, postverket, medborgarskapet, hären, införande av det franska metersystemet, till och med finska utrikespolitiska initiativ (s. 439f.). Ett slags nationell väckarklocka blev redan på 1860-talet försäljningen av minnesmedaljer och andra föremål till minne av de finska segrarna under det rysk-svenska kriget 1808–1809 (s. 462–466). Finnarnas statsmedvetande främjades av tullgränsen på Karelska näset, av det finska tulltjänstefolkets (på ryska med öknamnet *tjuchontsi*) plötsliga frågor och krav till ryska sommarvärdar (s. 371f.). Dessa och likartade yttringar av det spirande finska statsmedvetandet, inklusive nya finska begrepp som *valtio* (staten), irriterade ryssarna och framkallade reaktioner (s. 442f.). Till följd av polackernas uppror 1863 kom den rysk-nationella känslan att växa, och krav på ett enhetligt och odelbart Ryssland lanserades i den officiösa ryska pressen.

I enighet med sovjetryska forskare (Pjotr Zajontjkovskij o.a.) daterar Jussila den politiska reaktionen och den allryska vändningen från reformer till kontrareformer till regeringsskiftet 1881, då inte bara tsaren utan även generalguvernören och statssekreteraren byttes ut. Den skickliga beskrivningen (s. 467–482) av den nya regeringskursen efter mordet på Aleksander II och under den nya kejsaren Aleksander III (1881–1894) skiljer Jussila från sina finländska föregångare, vilka brukade isolera den finska utvecklingen från det allmänna läget i kejsardömet. Det ryska motvapnet mot storfurstendömet allt större autonomi blev de ihärdiga försöken att med hjälp av blandade rysk–finska kommittéer systematisera och kodifiera – i själva verket sovra och rensa – storfurstendömet lagstiftning av svenskt ursprung. Frågan i sig hade uppkommit 1835 under Nikolaj I, då de ryska lagarna kodifierades under direkt ledning av den gamle Speranskij. Storfurstendömet undgick den gången att beröras på grund av den dåvarande äktryske guvernören Mensjikovs ingripanden. Den som egentligen var ansvarig för att arbetet återupptogs var den nye generalguvernören Fedor Heiden (i ämbetet 1881–1897), pressad av sina storryska Finlandexperter (s. 482–529). Målsättningen var, enligt Jussila, att riva ned den nyfödda finska staten och underordna storfurstendömet en riksomfattande organisation – i själva verket att återföra Finland till den ursprungliga ryska regimen, upprättad av den ryska militären under det svenska kriget (s. 475). Tillsammans med de övriga dåtida ryska reaktionära skribenterna trodde eller låtsades generalguvernören att den ”ryssfientliga separatismen” var av svenskt ursprung, medan fennomaterna, de finska nationalisterna, var tsarens lojala undersåtar (s. 483f.).³³

Jussila betecknar den rysk–finska kodifikationsstriden under Aleksander III – såväl den interna inom Heidens och den ryske finansministern Bunges blandade kommittéer som den offentliga rättsstriden – som ytterst betydelsefulla händelser för Finland och dess ställning i riket. Dessa kapitel intar också en nyckelposition i hela verket (s. 467–540). Tyvärr tycks inte Jussila känna till den lilla men insiktsfulla boken av de båda ryska forskarna Jevgenij Osjerov och Leo Suni rörande samma ämne. Det är den sista och bästa sovjet-

33. I den sovjetryska forskningen, se framför allt Leo Suni, *Tsarismi ja yhteiskunnallis-poliittinen liike Suomessa 1880–90-vuovaiilla*, Helsingfors 1975 (rysk utgåva 1982). Den senaste och förträffliga översikten av ryssarnas inställning till Finland och finnar under 1800- och 1900-talen har sammanställts av Vadim Roginskij i samlingen *Rossija i Finlandija: problemy vzaimovosprijatija XVII–XX veka*, Moskva 2006, s. 72–98.

ryska studien av tsarismens finländska politik.³⁴ Den finska parten satte sig energiskt emot den tsarryska kodifieringsplanen. Ett för riket och storfurstendömet gemensamt lagverk "skulle ha förändrat grundvalen för den allmänna finländska lagordningen (1734 års [svenska] lagsamling)" (s. 492f.). I stället försökte finländarna utnyttja tillfället att med hjälp av den rent inhemska lagkommissionen (Weissenbergs kommitté 1886) uppnå kodifieringen av de egna grundlagarna i form av "en för finska staten egen regeringsform". Det weissenbergska projektet förkastades av S:t Petersburg. Kodifikationsarbetet kom åter i Heidens händer och blev på 1890-talet lagt på hyllan.

Allt skarpare rysk–finska motsättningar inom Heidens nya kommission 1890 och sedan i före detta finansminister Bunges så kallade särskilda konferens (*sekakomitea*) – i båda befann sig finnarna i klar minoritet – utlöste den berömda, också i Sverige uppmärksammade rättsstriden. I Jussilas bok bereds denna större utrymme (s. 541–595) än i den tidigare finska och ryska forskningen. Jussilas överblickighet ligger i den goda överblicken över ryska skrifter. Han drar sig inte för att ge reaktionära ryska "Finlandsätare" av hovmästaren Kesar Ordins typ delvis rätt i deras slutsatser om storfurstendömet ursprungliga status efter den ryska erövringen 1808–1809. Å ena sidan var Finland en provins, å andra sidan en stat. Därför fick märkvärdigt nog "bäge sidor rätt på sitt sätt" i lagtvisten (s. 592). Jussilas vetenskapliga objektivitet krävde ett visst moraliskt mod; han ådrog sig med orätt beteckningen "nytsaristen". Det vore blott alltför lätt att skriva vetenskaplig historia om sanningen alltid hade monopoliserats av framstegets vänner och stått på deras sida.

Den internationella debatten om Finlands status aktualiserade den även för rikssvenska rättslärda relevanta frågan om giltigheten i det ryska storfurstendömet av de gustavianska regeringsformerna av 1772 och 1789. Jussila dröjer flera gånger vid frågan (s. 496, 500–514, 525–528).³⁵ Intresset för de svenska grundlagarna både i Helsingfors och i S:t Petersburg under senare hälften av 1800-talet hade praktiska och politiska orsaker, inte bara för storfurstendömet själv. Etablerade ryska lärda såsom Guerrier, Berendts och Dymsja lovprisade den svenska "organiska" författningsutvecklingen och önskade i sitt innersta en likartad utveckling i Ryssland. De gustavianska

34. Jevgenij Osjerov & Leo Suni, *Finländskaja politika tsarizma na rubezje XIX–XX vv*, Petrozavodsk 1986. Jfr vidare den efterlämnade materialsamlingen efter Valentin Djakin: *Natsionalnyj vopros vo vnutrennej politike tsarizma (XIX–natjalo XX vv)*, S:t Petersburg 1998, s. 25–31, 50f.

35. Se även Osmo Jussila, "The Russian government and the Finnish diet: a study of the evolution of political representation, 1863–1914", i *Comparative studies on governments and non-dominant ethnic groups in Europe, 1850–1940*, 4, Dartmouth 1993.

grundlagarna underbyggde som bekant enväldet i Sverige och byttes 1809 på ett revolutionärt sätt ut mot den nya och borgerliga regeringsformen.³⁶ Gammalmodiga skapelser av ett upplyst envælde fortsatte dock att uppskattas i det svenska rikets bortgivna hälft. Under den ryska reformtiden utnyttjades detta svenska arv, inklusive den mer än två sekler gamla riksdagsordningen från 1617, av liberala ministerstatssekreterare och deras finska rådgivare till försvar och nytta för Finlands konstitutionella särställning inom det absolutistiska kejsardömet. För att göra dessa författningar mera godtagbara för de ryska självhärskarna framhävde de sluga finska politikerna deras arkaiska, ståndspräglade och uttalat monarkistiska drag. Enligt Jussila betydde det en finsk seger, då Aleksander II 1869 och hans son 1886 gick sina finska undersåtar till mötes och utvidgade lantdagens rättigheter med åberopande av dessa rikssvenska grundlagar från 1700-talet (se särsk. s. 357, 367–369). De gammalmodiga rikssvenska ordalagen, understryker Jussila, stärkte den författningsmässiga karaktären av det finländska regeringssättet. Åberopandet av gustavianska statsakter, särskilt genom Aleksander III, både maskerade och underlättade på sikt en eventuell utvidgning av den finska autonomi. Kan det finnas ett mer åskådligt exempel på historiens dialektik?

Med undantag för dessa gustavianska regeringsformer förstår man inte riktigt Jussilas inställning vare sig till Finlands svenska tid (hans framställning börjar utan förberedelse med det finska kriget 1808) eller till det svenska arvet över huvud taget. Utan att skriva under på Torkel Janssons tillspetsade formel ”två stater – en kultur”, finner jag det mycket lägligt att här citera hans kritiska anmärkning i recensionen av Matti Klinges uppmärksammade del om kejsartiden i verket *Finlands historia*: ”Den fortsatta [finska] relationen till inte nödvändigtvis Sverige men väl till det gemensamma svenska arvet efter 1808/09 är minst lika viktig att framhålla som den nya relationen till Ryssland, som så länge och i så relativt ringa grad påverkade människors vardagsliv.”³⁷ Till och med den konservativa ryske statsvetaren Lubomir Dymsja var i slutet av den ryska tiden klar däröver: ”Finland som har vuxit och levt i flera sekler under den svenska spiran, förkroppsligade statliga, rättsliga och kulturella grundsatser hos det forna metropollandet.”³⁸ Den sekelgamla svensk–finska kulturella överklassgemenskapen (som polemiskt hårdragits till

36. Jfr Aleksander Kan, ”Borgerlig revolution – trots allt”, *Sverige 1720–1866: det politiska systemet*, Lund 1977, s. 151–185.

37. Torkel Jansson, recension av Matti Klinge, *Finlands historia*, 3: kejsartiden, 1996, *Historisk tidskrift för Finland* 1997:4, s. 598.

38. Lubomir Dymsja, *Gosudarstvennoje pravo Sjvetsii*, 1, S:t Petersburg 1901, s. Xf.

formeln ”två stater – en kultur”) har som sagt energiskt framhållits av Torkel Jansson. Från honom lånar jag den finska historikern Lauri Karvonens ”träffsäkra formulering” om att ”under autonomitiden blev det svenska arvet det centrala instrumentet för landets särställning”.³⁹

Jussilas inställning är annorlunda. Under det svenska styret skulle finnarna möjligtvis aldrig ha lyckats i sina oavhängighetsdrömmar, menar han. Landet skulle ha förblivit en östlig fortsättning på det svenska Norrbotten, med finskan som vardagsspråket på gräsrotsnivå (s. 793). För mina syften räcker det med att citera ett annat kontrafaktiskt omdöme ur min egen ryska recension av Jussilas avhandling: ”Det är högst sannolikt, att finska folket, kvarstående inom Sverige, sist och slutligen skulle ha uppnått likartade framgångar i sin ekonomiska och kulturella utveckling och tillkämpat sig statlig suveränitet [jfr Islands emancipation från Danmark]. Historien tog emellertid en annan väg.”⁴⁰

Jussila behandlar utförligt de allt mer frekventa tsarryska invändningarna och den hårdnande linjen i gemensamma rysk–finska tull-, penga- och post-saker under 1880- och 1890-talen. Särskilt ingående analyseras arbetet och den finsk–ryska debatten i den nämnda så kallade Bunges kommitté för en riksomfattande lagstiftning (s. 596–615). Kommittén, sammankallad 1891, utgjorde inte bara förhistorien till Nikolaj II:s beryktade februarimanifest 1899, utan inledde enligt Jussila den tredje huvudetappen i Finlands statsrättsliga utveckling under hela den ryska tiden: den tid då en gemensam lagstiftning (*yleisvaltakunnallinen lainsäädäntö*) för kejsarriket och storfurstendömet förbereddes. Denna period varade fram till den ryska marsrevolutionen 1917 (s. 597).

Nikolaj Bobrikovs guvernörsperiod, den så kallade första förtryckstiden, var ett favoritämne för mellankrigstidens memoarförfattare och historiker. Dock förblev dessa ensidiga och partiska. I stället stödjer sig Jussila på sin gamle kollega och meningsfrände Tuomo Polvinen. Dennes utmärkta, rentav klassiska monografi *Riket och gränsmarken: N. I. Bobrikov, Finlands generalguvernör 1898–1904*⁴¹ är numera översatt också till ryska. Polvinen känner ett slags empati för den ömkliga och fanatiska ”russifikatorn” med fältväbels-

39. Torkel Jansson, ”Två stater – en kultur: 1812 års politik och den svensk–finländska samhällsutvecklingen efter skilsmässan”, i Tapani Suominen (red.), *Sverige i fred: statsmannakonst eller opportunist? En antologi om 1812 års politik*, Stockholm 2002, särsk. s. 163–165.

40. Aleksander Kan, recension i *Istoriija SSSR* 5/1970, s. 225.

41. Tuomo Polvinen, *Valtakunta ja rajamaa: N. I. Bobrikov Suomen kenraalikuvernöörinä 1898–1904*, Borgå 1984, sv. övers. Helsingfors 1988.

mentaliteten och drar sig inte för att ompröva hans finska djävulsstämpel. Enligt Polvinen var Bobrikovs politiska huvudlinje i grunden densamma som hans föregångares, bara i flera hänseenden radikalare (s. 670f.). Orsaken till hans misslyckande (särskilt i värnpliktsstriden) låg i själva Finland, som redan hade avancerat långt i sin egenstatliga utveckling, påbörjad på 1860-talet. Jussila undersöker de finländska direktiven från den ryska inrikesministern, gendarmchefen och den förste icke finländske ministerstatssekreteraren Vjatjeslav von Plehwe (s. 672–693). I motsats till äldre finska och senare sovjetiska historiker menar Jussila att denne ville behålla den finländska autonomi och att hans ”hot- och mutpolitik” därför i princip var acceptabel för finnarna. Enligt Jussila fortsatte Plehwes linje att bestämma grundragen i den ryska Finlandspolitiken både under hans statssekretariat 1900–1903 och ända fram till februarirevolutionen 1917 (s. 692), det vill säga under den omtalade ”tredje perioden” av de finsk-ryska rättsliga relationerna under autonomiepoken.

Jussilas slutomdöme är att den ryska lagstiftningen faktiskt inte gällde i Finland, vare sig före eller efter ödesåret 1899. De få undantagen – gamla lagen om värnplikt från 1878, den nya värnpliktslagen från 1901, ordningen med de finländska ärendens föredragning i det nybildade och mäktiga ryska ministerrådet 1908 – ändrar enligt Jussila inte denna slutsats. I ett sällsynt polemiskt inslag riktat mot en känd sovjetisk historiker, den nu avlidne Aron Avrech i Moskva, vidhåller Jussila att inte ens premiärminister Pjotr Stolypins manifest från 1910 om rikslagstiftningen och den påföljande ryska så kallade rikslagen om förhållandet mellan rikslagstiftning och finsk lagskipning förmodade sätta den finska staten ur spel. De storryska chauvinisternas triumferande utrop *Finis Finlandiae* i den ryska duman klingade därför falskt. ”Det är välbekant och förvisso sant”, skriver Jussila (s. 733f.), ”att rättigheterna för det finska parlamentet [sedan 1906 *eduskunta*] de jure i hög grad inskränktes genom 1910 års lag, men det är en helt annan sak att Finlands parlament aldrig rättat sig efter dessa begränsningar.”⁴² Med andra ord realiserades aldrig lagens farliga tendens, och finska ”statens” (”*valtion*”, Jussilas citations-tecken) centrala ämbetsverk avskaffades aldrig.

Kommen till slutet av tsartiden blir Jussilas framställning allt flyktigare. Den första ryska revolutionen (som i den borgerliga traditionen i Finland förklenande kallas storstrejken), den andra, stolypinska, förtrycksperioden,

42. Jfr Osjerov & Suni 1986, s. 50f.

världskrigets och den ryska februarirevolutionens inverkan på Finland, allt är sammanpressat till ett åttiotal sidor (s. 694–770). Denna proportionering får dock anses välmotiverad: den dramatiska perioden från och med 1905 har lockat flera finska, ryska och även engelska historiker, inklusive Jussila själv med boken *Nationalismi ja vallankumous* (1979). Det räcker vidare med att hänvisa till det första bandet i samlingsverket *Finland 1917–1920* författat av bland andra docent Pertti Luntinen, tvivelsutan den bäste finske kännaren av Tsarrysslands säkerhetspolitik och väpnade styrkor under imperiets sista årtionden.⁴³ Det är annars att beklaga att den lilla karelska studien av Ilja Solomesj om Tsarrysslands finländska politik under första världskriget fram till februarirevolutionen har försumrats av Jussila.⁴⁴

Medan Jussila i verkets första del huvudsakligen har åberopat äldre författare, stöttar han sig i den andra delen allt oftare på sina elever. Tack vare hans seminariearbete och tryckta småskrifter därifrån har en produktiv forskarskola av nationella dimensioner bildats. Kauko Kemppinen i Tammerfors har i sin licentiatavhandling undersökt hur den finska frågan behandlades i S:t Petersburg under den andra förtrycksperioden.⁴⁵ I Helsingfors har Marja Liivala publicerat sitt pro gradu-arbete "Slutet på Finlands autonomi?"⁴⁶ och den mycket produktiva Kristina Kalleisen har där försvarat en avhandling om en av Jussilas finska hjältar – friherre Lars Gabriel von Haartman, den mäktigaste tjänstemannen i storfurstendömet under Nikolaj I.⁴⁷ En annan av hennes böcker, "Finlands generalguvernörskap", är ett direkt svar på lärarens kallelse.⁴⁸

Jussilas nytolkning av Finlands utveckling under reformtiden har även inspirerat tysken Robert Schweitzer att undersöka den så kallade Andra kommitténs för finländska ärenden kvartseklänga historia. Den tyska avhandlingens finska utgåva betecknar något nytt, nämligen hur den finske forskaren

43. Ohto Manninen (red.), *Finland 1917–1920, 1: ett land blir fritt*, Helsingfors 1993. Här kan även nämnas andra delen av trebandsverket "Lenin och Finland": Jaakko Numminen (red.), *Lenin ja Suomi, 2*, Helsingfors 1989, med inledningskapitel av Eino Ketola.

44. Ilja Solomesj, *Finlandskaja politika tsarizma v gody pervoj mirovoj vojny (1914 – fevral 1917)*, Petrozavodsk 1992.

45. Kemppinens licentiatavhandling är ej tryckt; se Jussila 2004, s. 21.

46. Maria Liivala, "Suomen autonomian loppu? Venälän ministerineuvosto ja Suomen asiain uuden esittelyjärjestyksen soveltaminen", *Hallintohistoriallisia tutkimuksia* 6, 1992.

47. Kristina Kalleisen, "Isänmaani onni on kuulus Venäjälle" – vapaaherra Lars Gabriel von Hartmannin elämä, (Fäderneslandets lycka är att tillhöra Ryssland...), Helsingfors 2001.

48. Kristina Kalleisen, *Suomen kenraalikuvernementti: kenraalikuvernöörin asema ja merkitys Suomen asioiden esittelyssä 1823–1861*, Helsingfors 1994.

har fått inflytande även utanför sitt land.⁴⁹ Eleverna verkar dock tillmäta särskilt den andra förtrycksperioden större och mer ödesdiger betydelse för Finland än vad deras läromästare gör.

Nyare både finländska och postsovetjiska studier har visat att tsarregeringen bibehöll sitt russifieringsprogram, som endast uppsköts till världskrigets slut. Den väntade ryska triumfen som en del av ententens seger skulle göra slut på storfurstendömet autonomi. Mina egna stickprov i den kejsarryska UD-samlingen – främst i fonden från det andra departementet, för inrikesrelationer, *vnutrennich snosjenij*, och i handlingarna från den så kallade Särskilda konferensen för Finlands ärenden (*Osoboje sovesjanije po delam velikogo knjazhestva Finlandskogo*) – ger snarare stöd åt Jussilas elever än åt hans egen bagatelliserande syn på den sena tsarryska politiken gentemot Finland. År 1907 diskuterades exempelvis militära tvångsåtgärder vid ett eventuellt väpnat uppror i Finland och vilka följder de kunde få. S:t Petersburg hade också svårt att acceptera ett allt mer frekvent finländskt deltagande i olika internationella kongresser och liknande. Under åren 1911–1912 förberedde man förflyttningen av den inre gränsen mellan storfurstendömet och imperiets ryska del genom att införliva två finländska församlingar med S:t Petersburgs guvernement. Från 1915 och fram till kejsardömet störtande diskuterades en revision av Finlands godstariff i unifieringssyfte.⁵⁰ Den nutida ryska forskaren Irina Novikova kommer till följande rimliga slutsats:

Det är tydligt att krigstiden lärde de ryska tjänstemännen ett smidigt styre i de icke-ryska områdena. Dock var det omöjligt att befria sig från en inrotad misstro mot [finländska] myndigheter. Avsteget från det hårda undertryckandet av Finlands autonomi var endast ett taktiskt steg under krigstiden. Från och med juni 1916, då man fått utförlig och detaljerad information om den finländska separatismens räckvidd, började idén om att återvända till förkrigskursen gentemot Finland att samla nya poäng.⁵¹

Den ryska segern i världskriget skulle ha försvårat finnarnas befrielsekamp och lett denna in på den "irländska" vägen.

49. Robert Schweitzer, *The rise and fall of the Russo-Finnish consensus: the history of the "Second Committee on Finnish Affairs in St. Petersburg (1857–1891)*, Helsingfors 1996.

50. *Dela 48 och 57, opis' 206; dela 3 och 28, opis' 406, fond 155, AVPRI.*

51. Irina Novikova, "Sekretnaja missija general-adjutanta F. F. Trepova v Finljandiju, fevral 1916go goda (po materialam rossijskich archivov)", *Rossija i Finljandija v XIX–XX vv*, S:t Petersburg 1996, s. 48.

Jussilas resultat

Verkets sista kapitel, "Både regel och undantag" (s. 771–795) ersätter en sammanfattning. Här anknyter Jussila till sin inledning. Den ryska erövringen 1808 och den ursprungliga regleringen av Finlands ställning inom imperiet utgjorde i huvudsak en tillämpning av den allmänna ryska regeln – den traditionella anslutningsformeln. Först med det nya storfurstendömet vidareutveckling under den ryska tiden kom de allt större avvikelserna från den gängse ryska grannlandspolitiken till synes. Finland var under större delen av den ryska tiden och ända fram till dess slut en klassisk "stat utan suveränitet" (s. 798). Undantaget kom gradvis att sätta regeln ur spel inom storfurstendömet gränser. Bland det ryska rikets talrika minoritetslandskap var det bara Ukraina som utropade sin suveränitet något före Finland, eller strax efter bolsjevikernas seger i Petrograd. Resultatet var emellertid svagt – Ukraina blev som bekant en suverän stat först 1991.⁵² Trots de tredubbla ryska utfallen mot Finlands autonomi (av Bobrikov, Stolypin och Kerenskij) behöll storfurstendömet betydande statliga kännetecken.

Jussila har presenterat en ur både finsk och rysk synvinkel historiografiskt överlägsen förklaring av Finlands utveckling i nära samband med den kejsarryska. Förvisso har han inte varit ensam – han följde Keijo Korhons innovativa studie, fick stöd hos Polvinen och Luntinen liksom hos yngre forskare som Max Engman och av sina egna elever. Tillsammans har man brutit med den historiografiska "isolationismen" i den äldre forskargenerationen. Flitigare än någon annan i sitt land följde Jussila den sovjetiska historieskrivningen om rysk och nordisk historia. I Sverige är det troligen endast Kristian Gerner som i sina unga år kunde tävla med Jussila i detta avseende. Det är inte oberättigat att festskriften till Jussilas 60-årsdag handlar om Rysslands roll i Finland.⁵³ Jussila är en av de främsta finska kännarna av rysk historia. Hans verk är fulla av fina iakttagelser om den ryska nationalitetspolitiken, dess byråkratiska rutiner och enskilda statsmän. Jussila har ibland på skämt och ibland på allvar klandrats för att ha behandlat tsartidens förryskare alltför skonsamt.⁵⁴ Anklagelsen är allde-

52. Jfr den helt nya studien av Dmitrij Bondarenko: "Vremennoe pravitelstvo i problema avtonomii Ukrainy", *Otetjstvennaja istorija* 2006:1, s. 54–64.

53. *Vaikka voitaisi? Venäjän rooli Suomessa: Osmo Jussilan juhlakirja*, Borgå 1998. Titeln (på svenska: "Rysen är rysen / fastän stekt i smör") är ett brottstycke av ett finskt talesätt som i detta fall speglade euforin inför "björnens" försvagande. Ryssarna saknas både bland festskriftens talrika utländska bidragsgivare och i tabula gratulatoria.

54. Se exv. Märten Ringbom, *Nicoló och Nikolaj: ofärdsärens Finland i Machiavellis perspektiv*, Stockholm 1999, s. 142f., och Henrik Meinander, "Historiker om historiker", i *Den nödvändiga grannen: studier och inlägg*, Helsingfors 2001, s. 205f.

les obefogad. Det var för övrigt främst Jussila som ryckte ut för att vederlägga den numera avlidne Viljam Pohljobkins halvt officiella storryska försök att batellisera förtrycket under Aleksander III och Nikolaj II och att rentvätta Bobrikov och Stolypin, för övrigt en kultfigur i det postsovetjiska Ryssland.⁵⁵

Jussila ser Finlands politiska perspektiv i det ryska riket efter tsarismens fall i rosenrött. Inställningen leder honom till att undervärdera det senare ryska maktskiftet i november 1917, med andra ord oktoberrevolutionen. Verkets näst sista kapitel heter "Inrikes självständig stat: från mars till november 1917" och i avslutningen kan man läsa följande omdöme (s. 769f.):

Just något före Finlands faktiska skiljande från Ryssland eller [före] självständighetsdeklarationen och dess erkännande genom Lenins ryska bolsjevikiska regering, hade genom februarirevolutionen vunnits (*saavutettu*) ett läge, då Finland praktiskt sett var en av Ryssland oavhängig och självständig stat.

Som bekant ansökte Finlands borgerliga regering hos den sovjetryska regeringen om erkännande av sin oavhängighet och fick detta den 31 december 1917 och den 4 januari 1918. Efter den officiella finsk-sovjetiska försoningen 1944 och särskilt under Chrusjtjovs/Brezjnevs och Kekkonens tid överdrev bägge sidor erkännandeaktens betydelse. Överdriften utgjorde en beståndsdel av den så kallade finlandiseringen, som med Kekkonens bifall praktiserades av politiker och författare särskilt under 1970-talet. Fackhistorikerna och särskilt Jussila förhöll sig däremot kritiska mot finlandiseringen och Leninkulten: finlandiseringens slut i början av 1990-talet välkomnades enstämmigt. Därefter lutade den finska opinionen, som så ofta händer, mot den andra ytterligheten. Denna synd undgick inte heller Jussila.

Det är få frågor som har varit bättre utforskade på bägge sidor än de rysk-finska relationerna under revolutionsåret 1917. Den ryska Provisoriska regeringen hade förvisso gjort väsentliga eftergifter inför och under sina förhandlingar med finska jurister i Helsingfors (början av oktober 1917). Men Provisoriska regeringen höll ihärdigt på sin rätt att inkvartera trupper i Finland också under fredstid och förbehöll sig helt och hållet den utrikespolitiska kompetensen. Så länge Kerenskij satt vid makten gällde Finlands självbestämmanderätt endast inrikesärenden, och landet förblev en stat utan

55. Se Osmo Jussila, "Ystävällinen Venäjä ja ymmärtämätön Suomi" (Ett vänligt Ryssland och icke-förstående Finland), *Historiallinen aikakauskirja* 1969:4; Osmo Jussila, *Venäläinen Suomi*, Porvoo 1983, samt flera av hans publicistiska artiklar, bl.a. i den ansedda huvudstadstidskriften *Kanava*.

suveränitet (*suvereenitoma valtio*, med Jussilas ord, s. 798).⁵⁶ Här slår Jussilas renodlade politiskt-historiska perspektiv tillbaka på honom själv. Han är förvisso välbekant med studierna av både Paasivirta och ryssen Holodkovskij⁵⁷ och av sina kolleger Polvinen och Eino Ketola, men tycks ha glömt stormakternas vägran att erkänna den finska oavhängigheten före Ryssland, det vill säga före sovjetregeringen. Han struntar vidare helt i det täta nätet av ömsesidiga förbindelser över gränsfloden Systerbäck (*Rajajoki*) som knöt Finland – utan avseende på röda eller vita – till Ryssland både före och efter de bägge principiellt historiska, men i grunden symboliska, akterna: den finska självständighetsförklaringen den 6 december och den sovjetryska erkännandeakten den 31 december 1917.⁵⁸ Skulle det krävas nya bevis för Finlands beroende av Sovjetryssland, finns dessa i den digra filen från det röda Finlands mission (*lähetystö*) i Petrograd och sedan i Moskva under det finska inbördeskriget 1918.⁵⁹

Inbördeskriget i Ryssland – här lånar jag återigen Jussilas kontrafaktiska resonemang – kunde mycket väl ha slutat med bolsjevikernas nederlag och därmed ha gjort det självständiga Finlands läge prekärt och reversibelt. Den ryska borgerliga högern (de s.k. vita generalerna med Koltjak i spetsen) intog under det ryska inbördeskriget 1918–1920 en mera förstående inställning till Finland än Kerenskij, och var motvilligt redo att erkänna självständigheten *de facto*, dock alls icke *de jure*.⁶⁰ Därför har den förträfflige Rysslands-experten Max Engman troligen rätt: Finland nådde ”full faktisk suveränitet i förhållande till Ryssland först genom [Sovjetrysslands] freden i Dorpat 1920”.⁶¹ Henrik Meinander går efter Sovjetunionens sönderfall ännu längre: ”Utan Sovjetunionens uppkomst och 74-åriga livscykel hade ett självständigt Finland

56. Nya fakta, se V. I. Startsev, ”Vremenneje pravitelstvo i Finljandija v 1917 godu” (Den Provisoriska regeringen och Finland), i *Rossija i Finljandija v XX veke: K 80–letiju nezavisimosti Finljandskoj Respubliki*, S:t Petersburg & Vaduz 1997, s. 6–33.

57. Juhani Paasivirta, *Suomen itsenäisyyskysymys 1917*, Borgå 1947; Viktor Holodkovskij, *Revolutsija 1918 goda v Finlandii i germanskaja interventsija*, Moskva 1967, s. 24f. För en del nya fakta, se Irina Novikova, ”Finskaja karta” v *nemetskom pasjansje: Germanija i problema nezavisimosti Finlandii v gody pervoj mirovoj vojny*, S:t Petersburg 2002.

58. Jfr Aleksandr Rupasov & Aleksandr Tjistikov, *Sovetsko-finlandskaja granitsa 1918–1939 gg.* S:t Petersburg 2002.

59. *Dela 49 och 122* (papper från f.d. finländska statssekretariatet i Petrograd), *opis' 1*, fond 516, RGASPI (f.d. Kominterns arkiv), Moskva.

60. Utförligare i Tuomo Polvinens ovan omtalade tvåbandsverk, *Venäjäen vallankumous ja Suomi toukokuu 1918– joulukuun 1920*, Borgå 1971, särsk. s. 146f.; även Viktor Holodkovskij, *Finlandija i Sovetskaja Rossija 1918–1920*, Moskva 1975, s. 100f., 142f.

61. Max Engman, ”Finland och nyckelhålet 6 december 1917”, *Historisk tidskrift för Finland* 1987:3, s. 330.

inte nödvändigtvis någonsin existerat.” Därför kallar Meinander den numera försvunna statsbildningen för ”den nödvändiga grannen”.⁶²

Mitt intryck är att Jussila i detta enda fall har syndat mot sin principiella vägran att betrakta det förflutna genom nutidens prisma (särskilt s. 15). Negligerandet av ”Lenin-faktorn” som självständighetens villkor är historikerns mänskligt begripliga tribut till dagens konjunktur. För övrigt är synden inte bara hans utan utmärkande också för flera postsovetjetiska ryska historiker, vilka enligt sekelgammal rysk tradition fortsatt i den officiella propagandans spår.

Dessa och andra invändningar förringar ingalunda huvudsaken: Jussilas beundransvärda åldringsverk är en klar, övergripande översiktsframställning, som lyckligt förenar en inträngande analys med en vardaglig stil. Förvisso gillas hans nyskapande huvudtes om Finlands provinsiella status under Aleksander I och Nikolaj I långtifrån av samtliga finska historiker.⁶³ Dagens ryska historiker, å andra sidan, känner inte tillräckligt väl till skiljaktigheterna bland sina finländska kolleger.⁶⁴ Både i öst och i väst uppfattas nya utländska synpunkter på och upptäckter om det egna förflutna med visst dröjsmål.

Finländska Rysslandsstudier i den postsovetjetiska epoken.

Låt mig här ta avsked från Jussila och se på den finländska Rysslandsbilden i ett bredare perspektiv. Vilken inverkan har det sovetjetiska sammanbrottet haft på Finlands historiker? Det förefaller som om det nya politiska läget endast obetydligt har påverkat framställningen av den ”ryska parentesens”. Till historikernas heder får man säga att den dynamiska bilden av storfurstendömet Finland, som blivit väsentligt fördjupad av den omtalade sextiotalistkohorten som inplacerat den i det ryska rikets politiska ”glans- och misärhistoria”, står fast oaktat Sovjetunionens sönderfall. Dock är detta inte hela sanningen. Det sovetjetiska sammanbrottet har direkt förändrat de ömsesidiga relationerna: ett nytt bilateralt fördrag har undanröjt Finlands beroende och gjort slut på den olustiga finlandiseringen. Den direkta följderna av dessa länge väntade förändringar har blivit ett påtagligt uppsving i finländska Rysslandsstudier, numera befriade från både Kekkonen-tidens påtvingade sovetjvänlighet och mellankrigstidens utbredda sovetjethets. Symbolisk blev Kari Immonens idéhistoriska avhandling redan genom sin titel: ”Om ryssen får man tala: Sovjetunionen i

62. Henrik Meinander. *Den nödvändiga grannen: studier och inlägg*, Helsingfors 2001, s. 275.

63. Se t.ex. Päiviö Tommila, *Suomen autonomian synty 1808–1819*, Helsingfors 1984.

64. Se särskilt den första postsovetjetiska föreläsningkursen i de finsk-ryska relationernas historia: Michail Suchanov & Vitalij Fridkin, *Iz istorii rossijsko-finljandskich otnoszenij: Materialy spetskursa po osetjestvennoj istorii* (Ur de rysk-finländska relationernas historia), Murmansk 2002, s. 88–105.

den finska opinionen [...] 1918–1939.”⁶⁵ Organisatoriska förbättringar har skett genom att två nya landsomfattande institutioner bildats: Finlands Institut i S:t Petersburg 1992 och Alexanderinstitutet vid Helsingfors universitet 1996. Bägge har till uppgift att främja å ena sidan det finsk–ryska historikersamarbetet och å den andra den finska självständiga utforskningen av Rysslands och Östeuropas nyare historia. Ett nytt förlag med den ryska skämttiteln *Kikimora* (vålnad i kvinnogestalt) stiftades i anslutning till Alexanderinstitutet. En av dess första publikationer symboliserade också en ny samsarbetsanda inom humaniora. Den tvåspråkige Peter Mustonen skrev och tryckte på ryska 1998 sin doktorsavhandling om det så kallade Kejserliga Majestätets eget kansli 1812–1858. I sitt finska förord tackar Mustonen sina båda handledare Osmo Jussila och Moskva-professorn och akademiledamoten Sigurd Schmidt. Ett välvilligt uppseende väckte den ryska utgåvan av den omtalade Timo Vihavainens idérika studie om den ryska intelligentians kamp mot källborgerligheten, i själva verket den ryska intelligentians historia under de sista tsarerna och bolsjevikerna före det andra världskriget. Ett vetenskapligt intresse för den ”nödvändiga grannens” förflutna yttrar sig i kollektiva, gärna internationella monografier med breda frågeställningar och i konkreta delstudier.⁶⁶ Befriade från forna tabun spelar finländarna numera ut sina trumfkort: närheten till ryska arkiv och bibliotek, egna tsarryska periodikasamlingar, den växande ryska invandringen. Svenska Rysslandsstudier hotar att hamna långt efter de finländska, vilket är beklagligt inför den förestående slavistkongressen som anordnas av ICCEES i Stockholm 2010.

Både det lärda och det politiska Finland skall snart fira, hågkomma och markera tvåhundraårsdagarna av de historiska händelser som gav upphov till det finska folkets nationella avsöndring och efterföljande uppsving. Max Engman har redan framfört sina synpunkter rörande ”märkesåren 2008–2009”.⁶⁷ Även den ”svenska väckarklockan” *Dagens Nyheter* ägnade under sommaren 2007 minst två ledarartiklar åt det förestående firandet av den

65. Kari Immonen, *Ryssästä saa puhua: newostoliitto suomalaisessa julkisuudessa ja kirjat julkisuuden muotona 1918–1939*, Helsingfors 1987. En rysk sammanfattning trycktes i den ansedda rysk–finska artikelsamlingen *Rossija i Finljandija: problemy vzaimovosprijatija XVII–XX vv. Materialy Rossijsko-finljandskich simpoziumov istorikov*, Moskva 2006, s. 235–240.

66. Se t.ex. Jeremy Smith (red.), *Beyond the limits: the concept of space in Russian history and culture*, Helsingfors 1999, och artiklarna av Jussi Kuusanmäki och Ohto Manninen i *Pertsja: vänskrift till Pertti Vuorinen* 3.6.2002, Helsingfors 2002. Båda de senare författarna anlitat den postsovetjiska ryska forskningen.

67. Max Engman, ”Vad och hur skall vi fira 2008–2009?”, *Historisk Tidskrift för Finland* 2007:1, s. 156–167.

svensk–finska skilsmässan. Min översikt har inga vidare ambitioner än att ge rikssvenska historiker och historiskt intresserade en vidare bekantskap med den finländska historieskrivningens landvinningar i ett ämne av nordiskt, europeiskt och i viss mening även världshistoriskt intresse.

Autonomous Finland 1809–1917 in contemporary Finnish historiography.

The status of the grand duchy of Finland within the Russian empire was at first a problem mainly for Finnish politicians, publicists and lawyers. After Finland's separation from Russia it also became an important topic for Finnish historians. Their interpretation of Finland's autonomy was influenced by the state of the relations between Finland and Soviet Russia or the Soviet Union. Improvements in the relations between the two countries after 1947, and even more so after 1960, generated thorough investigations of different issues in the secular history of autonomous Finland by a younger generation of mostly Helsinki based scholars (i. e. Tommila, Korhonen, Polvinen, Klinge, Engman). Since the 1960s they have produced a series of innovatory dissertations and books on the era of Finnish autonomy. This article considers the life work of Osmo Jussila, who has studied the entire range of political and legal aspects of Finnish–Russian relations between 1809 and 1917. Jussila's work, which began in the 1960s and is based on extensive archival studies (in both Finland and St Petersburg), has recently been summarized in his important book "The Great Duchy of Finland 1809–1917". The main points of this revised conception of Finnish autonomy are as follows: 1) autonomy was not the product of the Russian conquest in 1808 to 1809 but rather a process that gradually transformed the conquered province into a dependent state devoid of sovereignty; 2) the guiding light of this process was the idea of Finland as a distinctive nation, an idea that preceded the development of a sense of nationality among the Finns; 3) even the partial emancipation of an autonomous Finland resisted to a large degree the late imperial assault by tsarist administration. 4) Both Finnish successes and vicissitudes during the "Russian bracket" 1808–1917 were a component of Russian history and cannot be understood outside this context. The article also offers some criticism. 1) Jussila erroneously exaggerates the irreversibility of autonomy. 2) The tsarist government only postponed its integration plans in Finland for the duration of the world war. 3) No Russian regime besides the Bolsheviks were willing to give up Russian sovereignty over the duchy of Finland.

Keywords: *Finland, Russia, Sweden, autonomy, historiography, nationalism*